

Confrontation and Cooperation between the Clergy and Constitutional Intellectuals

Behzad. Alipoor Jenagard¹

¹ Masters Student, Department of History, Guilan University, Guilan, Iran

* Corresponding author email address: B.alopijrj90@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Alipoor Jenagard, B. (2024).
Confrontation and Cooperation
between the Clergy and Constitutional
Intellectuals. *Journal of Social-
Political Studies of Iran's Culture and
History*, 3(3), 37-55.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

The ideas of the clergy and intellectuals, as well as the nature of their confrontation and cooperation during the Constitutional Revolution, have been examined. Given that numerous articles have been written on the Constitutional Revolution and its various aspects, the present article seeks to analyze the confrontation and cooperation between the clergy and the constitutional intellectuals from a different perspective. By presenting the views of some Shiite authorities and leading scholars of that period, alongside the perspectives of European-educated intellectuals, this descriptive-analytical study aims to answer the question: why was there initial cooperation between the clergy and intellectuals in the struggle against despotism at the beginning of the Constitutional movement, but after a while, especially after the victory of the constitutionalists, did cooperation give way to confrontation and conflict between them, ultimately leading to its failure? The hypothesis is that both groups, the clergy and the intellectuals, set aside many of their ideological differences during the physical and field struggle against despotism, due to their shared goal of rejecting the status quo. This shared goal was the primary reason for their initial success. However, various factors, such as the silent interference of foreign powers acting in their own interests, and the incompatibility and conflict among the factions leading the Constitutional Revolution—each of which pursued its own specific objectives after the victory—led to the movement's disintegration and ultimately to the rise of another authoritarian figure, Reza Khan.

Keywords: *confrontation, cooperation, clergy, intellectuals, constitutional revolution*

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Iranian Constitutional Revolution, which began in the early 20th century, marked a critical turning point in the country's political and social history. This movement was significant for introducing modern concepts of governance and constitutionalism. The revolution initially succeeded in overthrowing despotism and establishing a parliamentary system. However, despite the initial success, the revolution failed to sustain itself. This article examines the interaction between two key groups in the movement: the clergy and the constitutional intellectuals. It addresses how these two groups, with divergent ideologies, first cooperated to oppose the monarchy but later became embroiled in conflicts, which eventually led to the collapse of the movement.

Cooperation in the Early Stages

The clergy and constitutional intellectuals initially set aside their ideological differences due to a shared goal: the rejection of the autocratic monarchy. Both groups viewed the monarchy as a significant threat to the nation's future. The clergy, influenced by Shiite political thought, sought to curtail the monarchy's power in defense of Islamic principles, focusing on ensuring justice for the people under an Islamic framework. Conversely, the constitutional intellectuals, many of whom were educated in Europe, were inspired by Western liberal ideals, such as individual liberty, equality, and democratic governance (Kasravi, 2003). Despite their differences, this shared goal enabled them to collaborate during the early stages of the movement.

One of the driving factors behind their cooperation was the dismal state of the country's economy and the population's dissatisfaction with the Qajar monarchy's inability to address these issues (Kasravi, 2003). This convergence of interests allowed both groups to mobilize large segments of the population, including merchants, artisans, and intellectuals, to demand a constitutional government. Their collaboration played a vital role in the early success of the movement, leading to the establishment of the Majlis, or national assembly, in 1906.

Emerging Conflicts

Despite the initial cooperation, the relationship between the clergy and the intellectuals began to deteriorate soon after the constitutionalists' victory. The intellectuals, many of whom advocated for a secular government modeled on European systems, pushed for reforms that directly challenged the clergy's influence. The clergy, who had initially supported the idea of limiting the monarch's powers, became increasingly concerned that the secular reforms proposed by the intellectuals would undermine Islamic law and traditions. For instance, proposals to separate religion from governance and introduce Western legal frameworks were met with fierce opposition from leading clerics, including figures such as Sheikh Fazlollah Nouri (Kasravi, 2003; Malekzadeh, 1992).

Additionally, external factors further complicated the situation. Foreign powers, particularly Russia and Britain, began to intervene in Iranian politics, each pursuing their own interests. The clergy and intellectuals had differing responses to this interference, which further exacerbated their divisions (Kefai, 1998). The clergy viewed foreign influence as an affront to Iran's sovereignty and Islamic values, while some intellectuals saw alliances with Western powers as necessary for securing the revolution's success.

Ideological Divergence

The growing ideological divergence between the clergy and intellectuals was rooted in their fundamentally different visions for Iran's future. The clergy, influenced by traditional Shiite political theory, advocated for a government that upheld Islamic values and laws. In contrast, the intellectuals sought to model Iran's political system after European democracies, which they believed would bring about modernization and progress. This ideological conflict was particularly evident in the debates surrounding the role of religion in governance. Prominent clerics, including Sheikh Nouri, argued for the inclusion of religious oversight in the new political system, while intellectuals like Mirza Malkom Khan and others rejected such notions, insisting on a separation between religion and state (Malekzadeh, 1991; Malekzadeh, 1992; Nasri, 2007).

The Collapse of Cooperation

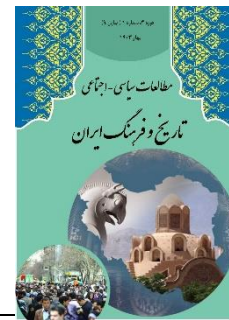
As these ideological conflicts intensified, the clergy and intellectuals increasingly turned against one another. The clergy, who initially played a pivotal role in the revolution's success, became disillusioned with the direction the movement was taking. They feared that the reforms being implemented by the constitutional intellectuals would erode Islamic values and traditions (Kasravi, 2003). In response, prominent clerics began to distance themselves from the intellectuals and, in some cases, even opposed their efforts to implement further reforms. This growing rift culminated in the clergy's withdrawal from the revolutionary coalition, leaving the intellectuals without the religious backing that had been crucial to their earlier success.

At the same time, the revolution's leaders struggled to maintain unity within their ranks. Different factions within the intellectual movement began pursuing their own specific objectives, further weakening the cohesion of the revolutionary forces. External interference by foreign powers, particularly Russia's military intervention, also played a significant role in undermining the revolution (Kasravi, 2003).

Conclusion

The disintegration of cooperation between the clergy and intellectuals ultimately led to the failure of the Constitutional Revolution. The revolution, which had started as a broad coalition against despotism, fragmented due to ideological differences, external interference, and the ambitions of various factions within the movement. In the end, the revolution's collapse paved the way for the rise of Reza Khan, who established a new authoritarian regime in 1921. The lessons of this failed cooperation highlight the challenges of building a unified political movement in a context of deep ideological divisions and foreign interference.

The Constitutional Revolution remains a pivotal moment in Iran's history, offering critical insights into the dynamics of political change and the complex relationships between different social and intellectual groups. The initial cooperation between the clergy and intellectuals was instrumental in the revolution's early successes, but their eventual conflict underscores the difficulties of maintaining a unified front in the face of competing visions for the future.

تقابل و مشارکت روحانیت و روشنفکران مشروطه

بهزاد علی پور جناقرد^۱

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: B.alopijr90@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

علی پور جناقرد، بهزاد. (۱۴۰۳). تقابل و مشارکت روحانیت و روشنفکران مشروطه. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۳)، ۵۵-۳۷.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

اندیشه‌های روحانیت و روشنفکران، چگونگی تقابل و مشارکت آنان در انقلاب مشروطه مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به اینکه مقالات زیادی در مورد انقلاب مشروطه و جوانب مختلف آن تا حال به رشته تحریر در آمده است. مقاله حاضر سعی دارد تا از بُعدی دیگر تقابل و مشارکت، روحانیت و روشنفکران مشروطه را مورد بررسی قرار داده و با بیان دیدگاه‌های برخی مرجعیت شیعه و علمای تراز اول آن دوره و بیان دیدگاه‌های روشنفکران تحصیل کرده اروپا با روش توصیفی و تحلیلی به این سوال پاسخ دهد که چرا در آغاز جنبش مشروطه نوعی مشارکت در امورات مبارزه با استبداد بین روحانیت و روشنفکران بوده است اما پس از گذشت مدتی بخصوص بعد از پیروزی مشروطه خواهان مشارکت‌ها جای خود را به تقابل و اختلاف بین آنان داد و موجبات شکست آن را پدید آورد؟ فرضیه بر این است که هر دو طیف علماء و روشنفکران در دوران مقابله فیزیکی و میدانی با استبداد خیلی از اختلافات دیدگاهی را بخاطر نقطه اشتراک خود که نفی وضع موجود بود کنار گذاشته و صرفاً با نقطه اشتراک باعث پیروزی شدند. اما عوامل مختلفی از قبیل دخالت چراغ خاموش بیگانگان که بخاطر منافع خودشان مداخله کردند، نا-همخوانی و تعارض جناح‌های موجود در هدایت نهضت مشروطه که بعد از پیروزی هر کدام هدف و مقصد خاصی را دنبال کردند و این از هم گسیختگی شکست مشروطه را به دنبال داشت و باعث ظهور یک اقتدار گرای دیگر به نام رضاخان گردید.

کلیدواژگان: تقابل، مشارکت، روحانیت، روشنفکران، مشروطه.

مقدمه

در سیر تاریخ تحول دولت در ایران، دو انقلاب بزرگ رخ داده که سرانجام اساس پادشاهی چند هزار ساله را به ترتیب ابتدا تغییر داده و سپس باعث فروپاشی آن شدند. یکی انقلاب مشروطیت و دیگری انقلاب اسلامی، هرچند هیچ کدام از این دو دگرگونی بی‌مقدمه و بی‌زمینه نبوده است اما نقطه‌های عطف و شخصیت‌های ممتازی در روند بروز این دو واقعه ظهور کردند که در این بخش تنها به مشارکت و تقابل علما و روشنفکران انقلاب مشروطه و بیان دیدگاه‌های موجود در آن دوره و دلایل اختلاف آنان پرداخته می‌شود. عمده دلیل شکست این انقلاب و علل ظهور سلطنت پهلوی اول روشن می‌شود، زیرا بدون پرداختن به علل اختلافات درک درست و کاملی از دلایل ظهور و سقوط این انقلاب به دست نخواهد آمد.

هرچند فقها، فلاسفه و علمای شیعه در گذشته نیز به مباحث مربوط به روابط مردم و حکومت توجه داشتند اما رویکرد آنان به نقش مردم در حکومت، با اندیشه‌ها و نظریات مدرن تفاوت داشت؛ بدین معنا که علمای شیعه در گذشته بیشتر دغدغه آن را داشتند که از حقوق مردم تحت حاکمیت یک حکومت غیر دینی دفاع کنند. ظلم نکردن حکومت به مردم، حفظ مال، جان و آبروی مردم و برخورد عادلانه با آنان از سوی حکام بیشترین نکات مورد تاکید در نظریات علمای شیعه در گذشته بود که نظریه سلطان عادل یکی از این نظریات بوده است. اما در نظریات جدید، علاوه بر این تاکیدات، ورود مردم به عرصه تاسیس و تشکیل نظام سیاسی نیز مطرح می‌گردد.

در انقلاب مشروطیت که استبداد را به پادشاهی مشروطه مبدل ساخت و مجلس یا پارلمان را در راس مقدرات کشور قرارداد، مراجع نجف و مجتهدان ایران نقش اصلی را داشتند و در این میان نقش ایدئولوگ یا طراحی نظام مشروطه را به هرجهت به نام آیت الله میرزای نائینی و رساله ((تنبيه الامة و تنزيه الملة)) خوانده‌اند. هرچند روحانیون عظام دیگری نیز بودند که با ارائه رسائل سیاسی در این زمینه تلاش ستودنی داشتند. اما در این میان، رساله مرحوم آیت الله نائینی(ره) محور مباحث تئوریک دینی در خصوص مشروطیت قرار گرفت. طیف دیگری از جامعه با عنوان روشنفکران نیز تاثیر بسزایی در این حرکت انقلابی داشتند که سرآمد آنان میرزا ملکم خان و فتحعلی آخوند زاده بودند که بیشتر به طرح مباحث آزادی، مساوات، قانون اساسی، پارلمان، ملی‌گرایی، حقوق زنان می‌پرداختند و برای مقابله با استبداد بر اصول بر گرفته از مکاتب غربی بخصوص لیبرالیسم پا فشاری می‌کردند.

به نظر بسیاری از نویسندگان اقتصاد ایران در طول قرن نوزدهم وضع بسیار نامناسب و آشفته ای داشته است. فقر، تورم و کاهش ارزش پول کشور از یک سو و افزایش هزینه‌های دربار مسافرت‌های پرهزینه شاه به اروپا و واگذاری امتیازات تجاری به خارجی‌ان از طرف دیگر کشور را درگیر نابسامانی‌ها و فلاکت شدیدی کرده بود که همین عامل زمینه نارضایتی توده مردم را فراهم آورد و در چنین شرایطی بود که جامعه ایران به واسطه فرستادن برخی افراد برای تحصیل در اروپا توسط امیر کبیر با امر جدیدی به نام مدرنیته آشنا شد و بحث اصلاحات در ایران به طور جدی مطرح شد. اصلاحات در بخش نظامی، ایران پس از شکست در جنگ با روسیه که خود به تازگی پا به دنیای مدرنیته گذاشته بود آغاز شد از آن جا که اصلاحات نظامی نتایج مثبتی در پی نداشت، به تدریج اصلاحات به سایر حوزه‌های اجتماعی هم کشیده شد که حوزه نظام آموزشی مهمترین آن‌ها بود. با وجود این تحولات چشمگیری حاصل نشد و همگان را به این نتیجه رساند که استبداد مهمترین عامل عقب ماندگی ایران است و باید علاج شود؛ بنابراین اصلاحات در حوزه سیاسی متمرکز شد.

پاسخ مستبدانه و خشن حکومت در برابر درخواست جامعه ایرانی برای اصلاحات سیاسی، نارضایتی شدید بسیاری از مردم ایران در نیمه دوم قرن نوزدهم را فراهم کرد که جنبش مشروطیت نماد سیاسی این نارضایتی بود. جنبش یاد شده نهضتی اصلاحی بود که تاجران، اصلاح طلبان سکولار و علما آن را پایه ریزی کردند از مهم ترین اهداف این جنبش می‌توان به رفع سلطه اجنبی و نجات کشور از ورطه

ورشکستگی، پایان بخشیدن به هرج و مرج و بی قانونی، محدود کردن قدرت مطلقه شاه از طریق تدوین قانون اساسی و ایجاد مجمع مشورتی به نام مجلس اشاره کرد. در این میان کسبه و تجار منبع مالی و انسانی نهضت و علما و روشنفکران به ترتیب پشتوانه مذهبی و ایدئولوژیکی آن را تأمین کردند.

آیت الله نائینی یکی از علماء آگاه به زمان خود بودند که این برای یک اندیشمند، به این معنی است که وی ناگزیر از تأمل درباره پرسشهای زمان خود است. بر این اساس اگر چه تلاشهای فکری آیت الله نائینی منجر به تحولی عمیق در فقه سیاسی شیعه شد، اما در واقع نظرات ایشان پاسخی به مشکل و چالشهای فکری و سیاسی زمان خود بوده است. بی شک هر اندیشه ای در وضعیت تاریخی خاصی تولید می شود. در فرایند اندیشه پردازی اگرچه خود ذهن و محتوای فرا مادی و پیشینی آن مهم است با این حال بدون شرایط مناسب تاریخی اندیشه ای خلق نشده و نخواهد شد و ساختارهای اجتماعی در ابعاد گوناگون، ظرفیتها و محدودیت‌هایی را برای خلق تدریجی اندیشه در تاریخ معین می کنند.

بیان دیدگاه آیت الله میرزا محمد حسین نائینی

آیت الله میرزا محمد حسین نائینی به دلیل زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر مشروطه و با بهره گیری از چهار قاعده فقهی ۱- اصل حریت ۲- وجوب امر به معروف و نهی از منکر ۳- وجوب مبارزه با ظلم ۴- وجوب نفی سلطه بیگانه بر بلاد اسلام، دفاع از مشروطه و مبارزه با حکومت قاجار را لازم شمرده بودند. مهم ترین پیامد این کنش گری در بعد عملی برقراری حکومت مشروطه بر پایه مجلس شورای ملی و قانون اساسی و در بُعد نظری تحول فقه سیاسی شیعه و مشروعیت یافتن نقش مردم در حکومت است.

تاریخ ایران پر از وقایع سیاسی درخشان و تاریک است؛ اما بدون شک مشروطه و عصر آن را باید از برجسته ترین فصلها برشمرد. مشروطه از دیدگاه دگرگونی پارادایمی و تأسیس‌های جدید، فصل مهمی برای فقه سیاسی شیعه بوده است و حاکی از جستجوی هوای تازه در سیاست و دولت در جوامع شیعه است. نخبگان اعم از روشنفکران و فقیهان از طریق آثار رفتار و کنش‌های خود نقش هدایت کننده ای در این انقلاب ایفا کرده اند. در میان فقیهان اندیشه آیت الله نائینی از آن رو که کتاب مهم و تأثیرگذارش بنام ((تنبیه الامه و تنزیه المله)) پشتوانه ایدئولوژیک نظام مشروطه در ایران بوده است که اهمیت ویژه ای دارد (Firhi, 2012; Firhi, 2014).

اگر مبانی فقهی انقلاب مشروطه از دیدگاه ایشان را بررسی کنیم و در پی پاسخ به این پرسش باشیم که ایشان بر پایه کدام قواعد فقهی شیعه، از انقلاب مشروطه در ایران دفاع کرده است؟ می توان ادعا کرد که آیت الله نائینی با تکیه بر چهار مبنا فقهی در جهان تشیع ۱- اصل حریت ۲- وجوب امر به معروف و نهی از منکر ۳- وجوب مبارزه با ظلم ۴- وجوب نفی سلطه بیگانه و برخی زمینه‌های عملی با حکومت مستبد و جائر قاجار مبارزه کرده و به دنبال برقراری مدلی از حکومت بوده است که نه تنها نمونه آن را در صدر اسلام یافته بود بلکه فاصله چندانی نیز با دنیای مدرن نمی دید.

قاعده اول: اصل حریت

از اصول و قواعد معروف فقهی اصل حریت و آزاد بودن انسانها در برابر یکدیگر است؛ یعنی هیچ انسانی از پیش خود بر دیگری ولایت و سلطنت ندارد. در آیات پرشماری از قرآن کریم بر این اصل تأکید شده است: «وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا» (آنان که خود را از طاغوت به دور میدارند تا مبادا او را بپرستند به سوی خدا بازگشته‌اند (سوره زمر آیه ۱۷)). در قرآن یکی از دلایل فرستادن موسی به سمت فرعون و دعوت او به حق و حقیقت همانا محروم کردن مردم از آزادی آنان است؛ چنانچه خداوند نجات بنی اسرائیل از سلطه فرعون و کسب آزادی را نعمتی بزرگ و شایسته میداند (وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ) و هنگامی شما را از ستم فرعونیان نجات دادیم که از آنها

سخت در شکنجه بودید. (سوره بقره آیه ۴۹) این همان آزادی است که امام علی(ع) در وصیت خود به فرزندش امام حسن (ع) این گونه سفارش کرد: بنده دیگری مباش؛ زیرا خدایت تو را آزاد آفریده است (Rasouli Mahalati, 1999).

حریت در تفکرات آیت الله نائینی اهمیتی ویژه دارد؛ به طوری که هم در مقدمه و هم در فصل چهارم تنبیه الامه به این موضوع پرداخته است. روش شناسی عمومی تحقیقات فقهی ویژگی خاصی دارد؛ از قرآن به مثابه متن محور شروع می‌کند و به سیره و سنت پیامبر اسلام (ص) می‌رسد و سپس به پیروی اندیشه شیعه به منابعی از امام علی(ع) و دیگر امامان معصوم (ع) و در ادامه به عقل و عرف و... استناد می‌شود (Firhi, 2014). نائینی در پیروی از این سنت استنباطی در تنبیه الامه همین روش را حفظ کرده و تحلیل خود از آیات قرآن را درباره آزادی به تدریج به سنت پیامبر(ص) و دیگر معصومین(ع) سوق داده است. بر این اساس تحلیل خود را با رجوع به آیات قرآن آغاز می‌کند و می‌نویسد: (در سوره مبارکه شعراء از لسان حضرت موسی (ع) به فرعون می‌فرماید: (و تلک نعمته تمنها علی ان عبدت بنی اسرائیل) و در آیه مبارکه دیگر از لسان قوم فرعون می‌فرماید: (وقومها لنا عابدون) از آیه مبارکه دیگر هم که از لسان آنان می‌فرماید (وانا فوقهم قاهرون) (Naini). استنادات نائینی به ترتیب شعراء ۲۲؛ مؤمنون، ۴۷ و اعراف ۱۲۷ است که در این آیات خداوند تبارک و تعالی به رفتار مستبدانه فرعون، نفی آزادی انسانها و اجبار آنان به اطاعت از خود اشاره کرده است و بر همین اساس وظیفه حضرت موسی (ع) را که آزادی قوم بنی اسرائیل از بردگی فرعون است، یادآور شده است. فیرحی در تفسیر این عبارت نائینی آورده است: «نائینی منطق قرآن را اثبات اصالت، آزادی با نفی و تقبیح مخالف آن یعنی نفی بردگی دانسته است. به تعبیر دیگر او دلالت این آیات قرآنی بر آزادی را نه از منطق که از مفهوم آیات به دست می‌آورد» (Firhi, 2014).

آیت الله نائینی برای استحکام نظریه خود گفتار امامان معصوم (ع) را نیز بیان کرده است. در نهج البلاغه به خطبه‌های ۹۳ و ۱۹۲ امیرالمؤمنین (ع) اشاره می‌کند (نائینی، بی‌تا، ص ۲۱-۲۲) که امیرالمؤمنین (ع) به تأسی از قرآن و سنت پیامبر(ص) هرگونه بردگی و زیر سلطه کسی جز خدا قرار گرفتن را نفی می‌کند. ایشان همچنین بر سخنان پرشمار اباعبدالله (ع) در روز عاشورا تأکید کرده است که به شیوه‌های مختلف بردگی و اطاعت از طاغوت را نفی و آزادی را حق انسان بما هو انسان می‌داند (Naini).

آیت الله نائینی در ادامه بحث‌های خود درباره آزادی این مفهوم را به دو قسم آزادی از استبداد و آزادی از مذهب تقسیم می‌کند. ((حقیقت تبدیل نحوه سلطنت غاصبه جائره عبارت است از تحصیل آزادی از این اسارت و رقیبت، تمام منازعات و مشاجرات واقعه فی مابین هر ملت با حکومت تملکیه خودش بر سر همین مطلب خواهد بود نه از برای رفع ید از احکام دین و مقتضیات مذهب)). براساس این متن نائینی آزادی واقعی را نه آزادی از مذهب بلکه آزادی از استبداد می‌داند و تأکید می‌کند در هیچ جا تلاش آزادی خواهان بر پایه آزادی از مذهب نبوده است که همانا این نوع از آزادی در اسلام مساوی شرک است. نائینی در جمع بندی بحث خود درباره آزادی می‌گوید ((تمکین از تحکمت خود سرانه طواغیت امت و راهزنان ملت، نه تنها ظلم به نفس و محروم داشتن خود است، بلکه از مراتب شرک به ذات احدیت است)). تمام اندیشه نائینی درباره مسئله آزادی را نشان می‌دهد در این جا نائینی تمکین شهروندان بر استبداد طاغوت را نخست ظلم به نفس می‌داند؛ چراکه انسان خود را از با ارزش ترین موهبت الهی که آزادی است محروم کرده است. دوم معتقد است شرک به خداست؛ چرا که بندگی غیر خدا یعنی شریک قرار دادن او در اوصافی مانند مالکیت و فاعلیت مطلق که اوصاف مختص خداوند است. بر اساس این، متن آیت الله نائینی بر آن است که آزادی از استبداد از لوازم ایمان و شعون توحید است و به همین دلیل مبارزه با استبداد و دعوت به آزادی از مهم ترین اهداف پیامبران بوده است. از این رو در اندیشه آیت الله نائینی مبارزه با حکومت مستبد قاجار که خود را مالک و مردم را مملوک خود می‌داند وظیفه دینی و شرعی هر مسلمانی است (Naini).

قاعده دوم: اصل امر به معروف و نهی از منکر

در اندیشه آیت الله نائینی امر به معروف و نهی از منکر از پایه‌های مهم و ستون دین و قدرت اجرایی دیگر احکام است مسئولیت در برابر قانون و تساوی طبقات، افراد و آزادی عمومی از آثار امر به معروف و نهی از منکر است؛ چرا که هر فردی مسئول است آن را اجرا کند نائینی بر این نظر است که اگر هر کس در هر، مقامی مرتکب منکری شد عموم مردم و افراد باید او را باز دارند (Naini). بدین ترتیب آیت الله نائینی علاج استبداد را در انجام همین فریضه امر به معروف و نهی از منکر می‌داند و با استناد به حدیثی از امیرالمؤمنین (ع) که فرمود: «اگر امر به معروف و نهی از منکر را ترک کردید اشرار بر شما مسلط می‌شوند پس چون دعا کنید مستجاب نخواهد شد (نهج البلاغه نامه ۴۷ ص ۴۲۲) مردم را دعوت به ایستادگی در برابر استبداد می‌کنند (Naini). در تفکر آیت الله نائینی وظیفه امر به معروف و نهی از منکر وظیفه ای مطلق و عام است؛ از این رو وظیفه عمومی ایجاب می‌کند که به هر طریق ممکن بر اعمال حکمرانان نظارت شود و جلوی منکر گرفته شود، پس به مقتضای این اصل مردم نه تنها حق دارند بلکه واجب است که در امور سیاسی وارد شوند، وارد شدن در امور سیاسی برای مردم از باب منع تجاوزات در باب نهی از منکر مندرج است (Naini).

قاعده سوم: وجوب مبارزه با ظلم

یکی دیگر از مبانی فقهی شیعه ظلم ستیزی است که برخاسته از آیات صریح قرآن و سنت پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) است. در قرآن آیات پرشماری درباره مذمت ستمگران و نفی ظلم آمده است. در سوره آل عمران می‌خوانیم: «وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ وَخُذُوا حَقَّهَا وَذُرُّوا فِيهَا مَنْ أَتَىٰهَا مِنْكُمْ بِغَيْرِ حَقٍّ وَلَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (سوره آل عمران آیه ۸۶). در سوره دیگری آمده است (أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ) آگاه باشید که نفرین خدا بر ستمگران است. (سوره هود آیه ۱۸) در کنار مذمت ستمگران خداوند سکوت در مقابل ظلم را نیز نهی می‌کند و گناه آن را با ظالم برابر می‌داند. فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَتَجِيبُوا لَهُمْ سَوَاءً مِمَّا آتَوْهُم بِغَيْرِ حَقٍّ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعِقَابٍ رِيبٍ شَدِيدٍ وَكُنَّا بِمَا كَانُوا يَعْسُقُونَ (و چون هر چه به آن‌ها تذکر داده شد در آن غفلت ورزیدند ما هم آن جماعت را که از کار بد منع می‌نمودند نجات بخشیدیم و آنان را که ظلم و ستمکاری کردند به کیفر فسقشان به عذابی سخت گرفتار کردیم). (آیه ۱۶۵ اعراف) بر این مورد تأکید کرده است. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه نوشته است خداوند در این آیه به مسئله ظلم پرداخته و در فراز اول این آیه سکوت در مقابل فسق و فساد و قطع نکردن رابطه با ستمگران را برابر با شرکت در فسق و ظلم که موجب اشتراک با ظالمین در عذاب دانسته است (Tabatabaei, 2022).

در تنبیه الامه به شیوه‌های مختلفی به مبارزه با ظلم تأکید شده است. آیت الله نائینی که حکومت‌ها را (در دوره غیبت به تملکیه استبدادی و ولایتیه مشروطه) تقسیم می‌کند و اوصافی از آن‌ها را بر می‌شمارد (Naini) معتقد است در حکمرانی معاصر که از نوع تملکیه است سه ظلم اتفاق می‌افتد، ظلم به خداوند، ظلم به امام معصوم و ظلم به مردم که هم زمان اتفاق افتاده است.

فیرحی تفسیر جالبی از این عبارات دارد. وی معتقد است نائینی در ادامه تحلیل خود از ماهیت دو نظم سلطانی و مشروطه نتیجه می‌گیرد تبدیل حکومت از اولی (تملیکه) و دومی (ولایتیه)، صرف تغییر سلسله‌ها رفع حکمران بدتر و وضع حاکم بد به جای بدتر نیست، بلکه تبدیل سلطنت از استبداد به مشروطه است که برخلاف جا به جایی سنتی سلاطین و سلسله‌ها، تغییر بنیادینی در رژیم سیاسی و ماهیت حکمرانی است و به همین دلیل هم یک انقلاب سیاسی در حوزه حکمرانی تلقی می‌شود (Firhi, 2014).

قاعده چهارم: وجوب نفی سلطه بیگانه

در سنت اسلامی نص صریحی که بر سلطه نداشتن بیگانه بر مسلمان، تأکید کرده باشد نیست. این مفهوم برادله مختلف فقهی مبتنی است؛ یکی از مهمترین این آیات که فقها آن را سند اصلی سلطه نداشتن غیر مسلمان بر مسلمان در قرآن می‌دانند، آیه ۱۴۱ سوره نساء است: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان، تسلطی نداده است (سوره نساء آیه ۱۴۱). امام خمینی

درباره این آیه معتقد است، آیه بر نفی مطلق سبیل و سلطه کفار بر مسلمانان دلالت دارد و فلسفه این قاعده توجه دادن مسلمانان به این نکته است که به هر وسیله، ممکن خود را از سلطه کفار خارج سازند. چراکه خداوند رسول الله (ص) را ولی و سلطان بر همه مردم و بعد از ایشان ائمه طاهرین (ع) و سپس عالمان الهی را حاکم بر مردم قرار داده است (Mousavi Khomeini).

در اندیشه آیت الله نائینی نفی استبداد، نفی استعمار را به دنبال دارد، به بیان دیگر هسته اصلی مبارزه آیت الله نائینی مبارزه با استعمار است؛ اما از آنجا که استعمار در لباس عامل و نماینده اش سلطه گری می کند، بنابراین توان و تأکید ایشان به ظاهر برانداختن استبداد است (Alimohammadi et al., 2018).

ایشان در آغاز تنبیه الامه می نویسد که بر اساس شریعت، ملتی که متکی به خودش نباشد و حکومتش را خودش تعیین نکند از استقلال بهره ای نبرده، عزت و شرفش در شرف نابودی است.

مهم ترین نتیجه این کنش گری آیت الله نائینی با حمایت علمای بزرگی همچون آیت الله آخوند خراسانی، نامشروع کردن و در نهایت برچیده شدن حکومت استبدادی قاجار و برقراری حکومت مشروطه بود که بر پایه مجلس شورای ملی و قانون اساسی شکل گرفت. آیت الله نائینی با طرح چنین ایده ای در معرض پرسشهای مهمی قرار گرفت؛ پرسشهای مهمی در باب انتخابات، قانون اساسی، مجلس نمایندگی یا وکالت که میتوان به طور کلی با عنوان دخالت مردم در امور سیاسی از آن یاد کرد. در چنین فضایی بود که فقه سیاسی شیعه تحول عمیقی را تجربه کرد؛ تحولی که به طور جدی مسیر را برای نظریه مردم سالاری دینی در عصر جمهوری اسلامی هموار کرد نائینی برای توجیه حق دخالت مردم در امور سیاسی به سمت طرح ایده جدیدی حرکت کرد.

آیت الله نائینی پس از اثبات شورایی بودن امور سیاسی در اسلام همین مسئله را مجوزی می داند برای حق دخالت مردم در امور سیاسی؛ اگرچه امور سیاسی از امور حسبیه باشد.

حال نکته اینجا است که با مشروعیت بخشی به نقش مردم در سیاست در قالب تشکیل مجلس شورای ملی سختی‌هایی شکل می گیرد و مسئله مستحدثه ای رخ می دهد و آن نقش نمایندگی مجلس است، ترجمه نمایندگی مجلس ملی به وکالت شرعی نیز آسان نیست؛ یا باید از مجلس و انتخابات دست کشید یا به توسعه ای در مفهوم وکالت خطر کرد که آیت الله نائینی راه دوم را انتخاب می کند و نمایندگی مجلس را قابل انطباق به وکالت شرعی می داند. گذشته از آن که از جهت مالیاتی که برای صرف در اقامه مصالح نوعیه داده می شود و هم از سایر جهات مشترکه عمومیه که جز ولی منصوب من الله، احدی در آن‌ها ولایت، ندارد تطبیق به باب وکالت شرعیه ممکن است (Naini).

در عصر مشروطه، جامعه ایرانی از یک سو شاهد استبداد ناکارآمدی حکومت، فقر، بیکاری و غیره بود، از سوی دیگر سایه استعمار بر کشور سنگینی می کرد؛ به طوری که روس و انگلستان برای چپاول منابع طبیعی و غیرطبیعی میان خود، ایران را به دو بخش مجزا از هم تقسیم کرده بودند. در چنین وضعیتی بی توجهی دربار به درخواست‌های مردم با سفرهای تفریحی و پرهزینه پادشاه و انعقاد قراردادهای ننگین دولت‌ها که منجر به واگذاری امتیازات گوناگونی به بیگانگان می شد، ناکارآمدی حکومت را هر چه بیشتر نمایان کرد این روند منجر به اعتراض و خروج جامعه ایرانی علیه حکومت مستقر شد و در نهایت با همراهی روشنفکران و علما به انقلابی منجر شد که تحولات ذهنی و عینی مهمی در پی داشت در کنار افشار مختلف حاضر در صحنه، علما نقش تعیین کننده ای در به ثمر نشستن انقلاب مشروطه ایفا کردند. همانطور که اشاره شد در میان طیف علما، نقش آیت الله نائینی به دلیل نگاشتن کتابی با ارزش مانند تنبیه الامه بیش از سایرین در خور اهمیت است. آیت الله نائینی در این رساله با سیره فقهتی خود بستر مناسبی برای مبارزه با حکومت مستبد قاجار و برقراری حکومت مشروطه فراهم کرده است. حاصل این کنش گری برقراری حکومت مشروطه بر پایه قانون اساسی و مجلس شورای ملی بود. مهمتر از آن تحولی بود که در حوزه فقه سیاسی شیعه اتفاق افتاد و برای نخستین بار نقش مردم در حکومت مشروعیت یافت و حقوق آن‌ها به رسمیت شناخته شد.

بیان دیدگاه‌های آیت الله محمدکاظم خراسانی معروف به آخوند خراسانی

از مراجع تقلید و عالمان اصولی فقه در قرن چهاردهم قمری بود. او مؤلف کتاب کفایة الاصول و از حامیان اصلی نهضت مشروطه ایران بود. او مشروطه را وسیله‌ای برای جلوگیری از ظلم و ستم به مردم می‌دانست و شرکت در این جنبش را بر همه مسلمانان، واجب می‌دانست. آیت الله آخوند خراسانی پس از به توپ بسته شدن مجلس در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ق توسط محمد علی شاه قاجار، حکم به جهاد و مبارزه علیه استبداد او داد. میرزا محمدحسین غروی نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی، سید حسین طباطبایی بروجردی، سید حسین طباطبایی قمی و محمدحسین کاشف‌الغطاء از شاگردان ایشان بودند.

با بررسی مواضع و رفتارهای سیاسی ملا محمدکاظم خراسانی، اقدامات و مبارزات او را به چهار جبهه تقسیم می‌کنیم:

۱- جبهه مبارزه با استبداد و حاکمان مستبد و کوشش برای تغییر حکومت از استبدادی به مشروطه؛

۲- جبهه مقابله با کسانی که با بیرق مشروعه‌خواهی با مشروطیت درافتادند؛

۳- جبهه مبارزه با برخی از سردمداران مشروطه که به بهانه مشروطیت، احکام شرعی را نادیده می‌گرفتند؛

۴- جبهه مبارزه با بیگانگان و دفاع از کشور ایران در برابر تجاوز آنان.

آیت الله آخوند خراسانی در پی‌ریزی و شکل‌گیری اولیه جنبش مشروطه نقشی نداشت. به دنبال اوضاع نابسامان اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران و تشدید ناآرامی‌ها و تنش‌ها میان دولت و مخالفان در تهران، از ایشان برای گام‌پیش نهادن و پشتیبانی از جنبش، درخواست‌های فراوانی صورت گرفت، از جمله برخی عالمان که بعدها با مشروعه‌خواهی به مخالفت با مشروطه برخواستند.

آیت الله آخوند خراسانی مشروطه را به خوبی می‌شناخت؛ ولی چون انقلاب را در حال شکل‌گیری و وقوع آن را حتمی می‌دید برای آنکه آن را در مسیر آموزه‌های دینی هدایت کند تا مانند جنبش‌های انقلابی پس از رنسانس در اروپا گرایش ضددینی نیابد، وارد آن شدند (Kefai, 1998).

آیت الله محمدحسین نائینی از شاگردان آخوند خراسانی در جواب مخالفان مشروطه، کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله را که آقای آخوند نیز تقریظی بر آن نگاشته، تالیف کرده است. مظفرالدین شاه در جمادی‌الثانی ۱۳۲۴، مرداد ۱۲۸۴، مشروطه را پذیرفت و دستور داد سریعاً مجلس تشکیل شود که نخستین جلسه در ۱۴ مهر ۱۲۸۵ برگزار شد.

در مواردی از آیت الله آخوند خراسانی راجع به قانون مشروطه سوال شده است از جمله: درباره نظام ملی (قانون نظام وظیفه عمومی) و مورد دیگر در جریان موافقت نامه اوت ۱۹۰۷ روس و انگلیس بود که ایشان طی نامه‌ای نمایندگان را به اجرای قوانین اسلامی و پرداخت بدهی‌های کشور و فقر زدایی سفارش کرد.

بعد از شلیک توپ به مجلس در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ق توسط محمدعلی شاه، آیت الله آخوند خراسانی، حکم به جهاد و مبارزه داد و در نهایت مشروطه خواهان قدرت را به دست گرفتند، اما بعد از اندک زمانی ناچار آخوند خراسانی مجبور به جبهه‌گیری علیه مشروطه شد، از جمله کارهای خلاف سران مشروطه: اعدام شیخ فضل الله نوری، توهین و فحاشی به اسلام و روحانیت در مجله حبل‌المتین که آخوند خراسانی تلگرافی ارسال نمود و خواستار توقیف این روزنامه شد، تبعید ملا قربانعلی زنجانی از مجتهدان و ترور آیت الله بهبهانی که گفته می‌شد به دستور تقی زاده بوده است (Safari, 1990).

موردی که آخوند خراسانی به مبارزه با آن پرداخت و تا وفاتش نیز درگیر آن بود، مبارزه با حضور سربازان روس در ایران بود، با اینکه حدود ده ماه از تشکیل مجلس دوم می‌گذشت ولی برای خروج روس‌ها از کشور اقدامی نشده بود، بنابراین ایشان طی پیامی به مردم ایران، آن‌ها را از خرید اجناس روسی برحذر داشت (Safari, 1990).

در نهایت وقتی مجلس جلوی روسیه ایستاد، در اواخر سال ۱۳۲۸ق، روسیه شمال ایران تا قزوین را اشغال کرد. آیت الله آخوند خراسانی که بزرگ مرجع شیعه در آن زمان بودند نیز تمام دروس خود را تعطیل کرد و به پیروی از ایشان درس‌های نجف تعطیل شد و تصمیم گرفته شد تا اجناس روسی تحریم شود و با اعزام طلاب و عشایر نجف به ایران، آماده جهاد با روسیه گردند. بسیاری از علماء نجف، کربلا و کاظمین خود را برای سفر آماده کرده بودند و قرار بود شب چهارشنبه ۲۱ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ از نجف به مسجد سهله برای دعا و مناجات بروند و سپس راهی ایران شوند که وفات آیت الله آخوند خراسانی در این روز، مجال برای این کار را نداد (Safari, 1990).

بیان دیدگاه آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری

فضل‌الله کجوری، مشهور به شیخ فضل‌الله نوری (۱۲۵۹ق-۱۳۲۷ق)، از مجتهدان طراز اول در تهران و از پیشروان جنبش مشروطه ایران بود. وی با پشتیبانی آخوند خراسانی، اصل دوم متمم قانون اساسی مشروطه مبنی بر تشکیل هیئت نظارت را به تصویب مجلس شورای ملی رساند ولی به دلیل اختلاف با دیگر نمایندگان درباره برخی از اصول متمم قانون اساسی مشروطه، از مجلس کناره‌گیری کرد و با راه‌اندازی جریان‌هایی که مشروعه‌خواهان نام گرفت، اعتراضات شدیدی بر مشروطه‌خواهان و مشروطیت وارد کرد. شیخ فضل‌الله با همراهی کردن مخالفان مشروطه در ماجرای به توپ‌بستن مجلس، جمع‌آوری امضا از علما برای عدم بازگشایی مجلس بعد از به توپ بسته شدن آن توسط محمدعلی شاه و نوشتن رساله‌هایی از جمله رساله حرمت مشروطه، مخالفت مشروطه‌خواهان را به خود جلب کرد. وی پس از دوره استبداد صغیر و فتح تهران به دست مشروطه‌خواهان در دادگاهی محاکمه و سرانجام اعدام شد.

حضور در جنبش تنباکو در جریان جنبش تنباکو، هنگامی که ناصرالدین شاه به میرزا حسن آشتیانی دستور داد که یا در ملاء عام قلیان بکشید یا از شهر بیرون رود و میرزا تصمیم به بیرون رفتن گرفت، اولین کسی از علما که در حمایت از میرزا به خانه وی وارد شد، شیخ فضل‌الله بود (Al-Wazareh et al.).

آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری در انقلاب مشروطه

شیخ فضل‌الله در آغاز نهضت مشروطه اگرچه با دیده تردید به این نهضت نگاه می‌کرد و علی‌رغم دوستی با عین‌الدوله (صدراعظم وقت) (Kermani, 1992) با سایر روحانیون مشروطه‌خواه در مهاجرت کبری به قم شرکت کرد و تا صدور فرمان مشروطیت و افتتاح مجلس شورای ملی تا زمان تصویب متمم قانون اساسی مشروطه کوچک‌ترین مخالفتی از او مشاهده نشد. (ملک زاده، مهدی: ج ۶-۷، ص ۱۲۵۸).

در زمان تصویب متمم قانون اساسی شیخ فضل‌الله با حمایت آخوند خراسانی اصل دوم متمم مبنی بر تشکیل هیات نظار را به تصویب مجلس رساند ولی به دلیل اختلاف با دیگر نمایندگان درباره برخی از اصول قانون اساسی از جمله اصل هشتم مبنی بر برابری همه شهروندان در مقابل قانون، اصل نوزدهم مبنی بر تحصیل اجباری در مدارس دولتی و اصل بیستم مبنی بر آزادی مطبوعات از مجلس کناره‌گیری کرد و با تشکیل مجالس اعتراضی در مناسبت‌های مذهبی از جمله ایام فاطمیه اعتراضات خود را به مجلس و قانون شروع کرد که با واکنش مشروطه‌خواهان مواجه شد وی با همراهی عده‌ای دیگر از علمای مخالف مشروطه به تحصن در زاویه مقدسه عبدالعظیم حسنی دست زد. (Kasravi, 2003).

شیخ فضل‌الله و همراهان که عنوان مشروعه‌خواه بر خود نهادند با انتشار رساله‌ها و لوایحی خواستار اعمال برخی اصلاحات در متن متمم و افزودن لفظ مشروعه بعد از مشروطه بودند (Kasravi, 2003).

از سخنان اوست که: ((ایها الناس من به هیچ وجه منکر مجلس شورای ملی نیستم. بلکه من مدخلیت خود را در تأسیس این اساس بیش از همه کس می‌دانم. زیرا که علماء بزرگ ما که مجاور عتبات عالیات و سایر ممالک هستند هیچ‌یک همراه نبودند. و همه را با اقامه دلایل و براهین من همراه کردم. از خود آن آقایان عظام می‌توانید این مطلب را جویا شوید. الآن هم من همان هستم که بودم. تغییر در مقصد، و تجدیدی در رأی من به هم نرسیده است. صریحاً می‌گویم همه بشنوید، و به غائبین هم برسانید، که من آن مجلس شورای ملی را می‌خواهم که عموم مسلمانان آن را می‌خواهند. به این معنی که البته عموم مسلمانان مجلسی می‌خواهند که اساسش بر اسلامیت باشد. برخلاف قرآن، برخلاف شریعت محمدی(ص)، و برخلاف مذهب مقدس جعفری قانونی نگذارد. من هم چنین مجلسی می‌خواهم. پس من و عموم مسلمین بر یک رأی هستیم. اختلاف میان ما، و لامذهب‌ها است، که منکر اسلامیت، و دشمن دین حنیف هستند (چه بابیه، مزدکی مذهب و چه طبیعیّه فرنگی مشرب).

وی پس از نخستین جشن سالگرد مشروطیت، اعلامیه‌ای منتشر کرد و به شعارها و راه و رسم آزادی‌خواهان شدیداً اعتراض کرد و گفت: آن بازار شام، آن شیپور سلام، آن آتش‌بازی‌ها، آن ورود سفراء، آن عادیات خارجه، آن هورا کشیدن‌ها و آن همه کتیبه‌های زنده باد زنده باد، و زنده باد مساوات و برابری و برادری، می‌خواستید یکی را هم بنویسید: زنده باد شریعت، زنده باد قرآن، زنده باد اسلام.

اختلاف آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری با آیت‌الله آخوند خراسانی

چگونگی شکل‌گیری اختلاف میان عالمان دینی پشتیبان مشروطه با محوریت آخوند خراسانی و عالمان مشروعه‌خواه با محوریت شیخ‌فضل‌الله نوری از مهم‌ترین فصول تاریخ مشروطه است. نهضت مشروطه به لحاظ زمانی، پس از نهضتی دیگر (۱۳۲۳-۱۳۲۴ق.) به رهبری شماری از عالمان دینی، به ویژه شیخ فضل‌الله، رخ داد که هدف اصلی‌اش تأسیس عدالتخانه بود. با آغاز نهضت مشروطه، شیخ فضل‌الله نوری با اینکه آرمان و مطلوب اصلی‌اش تشکیل عدالتخانه بود مبارزه خود را در قالب مشروطه خواهی دنبال کرد. برخی شیخ‌فضل‌الله را مسبب ورود آخوند خراسانی به مشروطه دانسته‌اند. این گفته مکرر خراسانی که افراد بسیاری، از جمله مخالفان بعدی مشروطه، از او خواستند که نهضت مشروطه را تأیید کند، مؤید این قول است. از سوی دیگر، پافشاری نوری بر تصویب اصل اول و دوم متمم قانون اساسی نیز بدون پشتیبانی خراسانی راه به جایی نمی‌برد، اما مناسبات آن دو از زمانی تیره شد که نوری از جریان کناره گرفت و آن را جریانی ضد شریعت خواند. از آن پس، میان عالمان دینی و روحانیان دو دستگی به وجود آمد. نوری پرچمدار مشروطه مشروعه شد و خراسانی و دیگر عالمان هم رأی او، به پشتیبانی خود از مشروطه و مجلس ادامه دادند و مخالفت با آن را کاری ناصواب شمردند (Mir Salim et al., 1996).

درباره اینکه تقابل آخوند خراسانی و همراهان او با مخالفان مشروعه‌خواه مشروطه، صرفاً معارضه‌ای نظری بوده یا به اقداماتی عملی نیز انجامیده است، اختلافات شدید و گزارش‌های گوناگون و گاه متعارضی وجود دارد. بنابر برخی گزارش‌ها، خراسانی با اینکه تأیید و تقویت مشروطیت را واجب می‌دانست، اختلاف نظر خود با فقهای مخالف مشروطه را به مثابه اختلاف دو فقیه در یک فرع فقهی می‌دانست و آن را مجوز اختلاف نزدیکان و پیروان خود با فقهای مخالف مشروطیت و پیروان آن‌ها به شمار نمی‌آورد (Kefai, 1998).

بنابر گزارش‌های دیگر، مخالفت مزبور صرفاً نظری نبوده و به اقدامات عملی بعضاً شدیدی نیز انجامیده است. از جمله، مشهور است که علمای ثلاثه نجف در پاسخ تلگراف‌های سیدعبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی که از رفتارهای شیخ‌فضل‌الله نوری به آن‌ها شکوه کرده بودند، چنین حکم کردند که چون نوری مُخلّ آسایش و مُفسد است تصرفش در امور حرام است (Kasravi, 2003).

در جلسه محاکمه نوری به استناد این حکم، برای او به اتهام «افساد فی الارض» درخواست اعدام شد (Malekzadeh, 1992). با این حال، گفته شده که حکم یاد شده از اساس ساختگی بوده و خراسانی پس از آگاه شدن از اعدام نوری، سخت بر آشفته و حتی برای وی مجلس ترحیم برپا کرده است (Kefai, 1998).

مؤید گزارش‌های اخیر، این گزارش است که پس از تصرف تهران و پیروزی مشروطه خواهان، نخستین اقدام خراسانی مخابره تلگرافی به دولت موقت مشروطه بود که در آن حفظ جان و رعایت احترام نوری خواسته شده بود، هرچند به ادعای حکومت مشروطه این تلگراف پس از اعدام نوری به دست آن‌ها رسیده بود. (کفائی، عبدالرضا، ۱۳۷۶ ش، ص ۲۷) تبعید آخوند ملاقربانعلی زنجانی به کاظمین را (ذیقعه ۱۳۲۷) نیز به تلگرافی منسوب به خراسانی و مازندرانی مستند کرده‌اند. موضع‌گیری آن‌ها را در برابر نوری و ملاقربانعلی، در هموار سازی برخورد سران افراطی مشروطه با آن دو مؤثر دانسته است (Kasravi, 2003).

به نظر از یک سو گزارش‌های دروغی که از ایران به آخوند خراسانی می‌رسید سبب شد که او از اعدام نوری و تبعید زنجانی و سرکوب دیگر مشروعه‌خواهان جلوگیری نکند؛ و از سوی دیگر، با تحریف متن نامه‌ها و تلگراف‌های وی این گونه رفتارها را به دستور او جلوه می‌دادند.

بیان دیدگاه و اندیشه میرزا ملکم خان ناظم الدوله

میرزا ملکم خان ناظم الدوله، معروف به پرنس در سال ۱۲۴۹ ق / ۱۸۳۳ اصفهان به دنیا آمد پدرش میرزا یعقوب از آرامنه جلفای اصفهان بود که دینش را تغییر داد و مسلمان شد. وی به دلیل آشنایی با زبان فرانسه جذب سفارت خانه‌های فرانسه و روسیه شد و با توجه به نفوذی که در دستگاه آقاخان نوری داشت توانست پسرش ملکم خان را به پاریس بفرستد. ملکم در آنجا به مطالعه علوم طبیعی و سپس مسائل سیاسی پرداخت. او را اولین مؤسس فراماسونری در ایران دانسته‌اند. ملکم در سال ۱۲۶۸ ق به ایران بازگشت و فراموش خانه را تأسیس کرد (Madani, 1982). او از عزل آقاخان نوری نخستین رساله خود کتابچه غیبی یا دفتر تنظیمات را به رشته تحریر درآورد. وی در این کتاب سازماندهی کشوری و لشکری به سبک غربی را تنها راه اصلاح و ترقی کشور معرفی کرد. وی پس از برچیده شدن فراموش خانه از ایران تبعید شد (Asil, 2008a).

با آغاز صدارت میرزااحسین خان مشیرالدوله ناصرالدین شاه ملکم را به تهران فراخواند او بر اساس دستور شاه مشاور مخصوص صدر اعظم شد و لقب ناظم الملک گرفت و چندی بعد (۱۲۹۰ ق) در مقام وزیر مختار ایران عازم لندن شد ملکم در سفر ناصرالدین شاه به اروپا در واگذاری امتیاز رویتر نقش داشت و در سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا نیز امتیاز لاتاری را از شاه گرفت و واگذار کرد. مسئله کلاه برداری او از دولت ایران در این ماجرا موجب عزل شدنش شد. ملکم از ۱۳۰۶ تا ۱۳۱۶ ق در لندن به انتشار روزنامه قانون پرداخت (Kasraei, 2000). میرزا ملکم خان پیشرو اصلاحات، نوسازی و مروج ایده‌ها و نهادهای مدرن بود در میان رجال دوره استبداد بیش از هر کسی در آشنا کردن مردم به دستگاه تمدن جهان و منافع قانون و مزایای حکومت ملی سعی و کوشش نمود و تأثیر افکار او در روشن کردن ضمیر مردم و پیدایش مشروطیت بسیار گرانبها بود (Malekzadeh, 1992). او اولین کسی بود که بذر قانون را در ایران کاشت چنان‌که به میرزاملکم قانونی معروف گشت (Kermani, 1992). کارنامه فعالیت‌های سیاسی وی مجموعه متضادی از ترویج افکار آزادی‌خواهانه و سوءاستفاده مالی و زد و بندهای سیاسی را شامل می‌شود. از مهم‌ترین فعالیت‌های وی می‌توان به انتشار روزنامه قانون، تأسیس اولین فراموش خانه در ایران و مشارکت در اجرای قرارداد رویتر با پاول یولیوس رویتر، اشاره کرد.

در طول دوران حیاتش، ناصرالدین شاه دو بار وی را به دلیل تأسیس فراموش خانه و دریافت رشوه مورد خشم قرار داد. در مورد نخست دستگیر و به عراق تبعید گردید ولی با پادرمیانی میرزا حسین خان سپهسالار مورد عفو قرار گرفت و سفیر ایران در مصر شد. پس از

انتصاب میرزا حسین خان سپهسالار به سمت وزرات امور خارجه و سپس صدارت اعظمی، ملکم خان نخست به عنوان مشاور وی و سپس به سمت سفیر ایران در بریتانیا منصوب شد. در دوران سفارت در بریتانیا، میرزا ملکم خان به دلیل دریافت چهل هزار لیره رشوه به تهران احضار شد که از آمدن امتناع کرد و این بار نیز با پادرمیانی دوستانش به مدت پنج سال دیگر سمت خود را حفظ کرد. در همین دوران وی مقدمات اعطای امتیاز رویترا فراهم کرد و همچنین به شاه پیشنهاد داد که برای تأمین مخارج سفر سوم خود به اروپا قرارداد لاتاری را به یک شرکت بریتانیایی بدهد که به دلیل مخالفت‌هایی در داخل ایران این امتیاز داده نشد و موجب آبروریزی برای شاه شد و میرزا ملکم خان نیز برای همیشه از چشم شاه افتاد. پس از مرگ ناصرالدین شاه و در دوران مظفرالدین شاه، میرزا ملکم خان به عنوان سفیر به رم فرستاده شد و تا پایان عمر در سال ۱۹۰۸ میلادی (۱۳۲۶ ق) در این سمت باقی ماند و در همان جا درگذشت.

ملکم خان تجدد را بهترین راه درمان برای بیماریهای فراگیر جامعه خود می دانست. به زعم وی جامعه ای که دچار آسیب‌هایی چون استبداد و بی قانونی و فقر و بی سوادی است باید به تجدد روی آورد تا با بهره گیری از دستاوردهای آن مشکلات خود را حل کند. از نظر او حاکمیت قانون و اصلاح ساختار اداری جامعه از نیازهای ضروری و فوری جامعه است. البته تحقق این امور نیز بدون برخورداری از یک نظریه سیاسی و اجتماعی خاص امکان پذیر نیست مبنای اندیشه اجتماعی او لیبرالیسم بوده است (Ghaninejad).

ملکم نه تنها اعتقاد راسخ به ترقی تمدن غرب داشت بلکه نفوذ آن را در کشورهای دیگر امری قطعی و اجتناب ناپذیر میدانست انوار فرنگ مثل سیل به ممالک اطراف هجوم دارند، هر قدر که راه این سیل را زیادتر باز نماییم از فیوض ترقی یورپ بیشتر بهره خواهیم برد» (Asil, 2008a, 2008b).

اگر ملکم یک نظریه پرداز بود تعارض در اندیشه‌های او دور از انتظار می‌بود، اما او فقط یک روشنفکر بود؛ روشنفکری که به دنبال علل عقب افتادگی جامعه خود و اصلاح بود. او برای نیل به این مقصود عناصری از فرهنگ غربی را اخذ و در میان هموطنان خود ترویج کرد. از این روست که اگر ملکم از مشروطیت سخن می‌گوید (Asil, 2008a)، هیچ گاه نظریه ای منسجم در باب حکومت مشروطه ارائه نمی‌دهد، فقط از شکل حکومت، حاکمیت قانون، مجلس قانون گذاری و تفکیک قوا سخن می‌گوید (Nasri, 2007).

صرف نظر از زندگی شخصی او، اندیشه‌های وی در تحقق انقلاب مشروطیت تأثیر گذار بود و اهمیت برخی از اندیشه‌های او را نمی‌توان نادیده گرفت. ملکم علاوه بر علوم طبیعی و تجربی به علوم اجتماعی هم توجه داشت. او برخلاف بسیاری از روشن فکران روزگار خود که در مواجهه با غرب بیشتر به اخذ علوم تجربی توجه داشتند به علوم اجتماعی و سیاسی هم توجه داشت و حتی رواج این علوم در جامعه را مبنای پیشرفت صنایع و فنون میدانست. او در واقع رشد علوم اجتماعی را زمینه ساز پیدایش صنایع و رشد آن می‌دانست (Nasri, 2007).

بیان دیدگاه و اندیشه میرزا فتحعلی آخوندزاده (آخوندوف)

وی مشروطه را با مفهوم غربی آن بررسی می‌کند، که با شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جامعه آن روز ایران هماهنگ نبود و از سوی نوگرایان مصلحت گرایی مانند میرزا ملکم خان به نقد کشیده شد که با مذهب ملت‌های قفقاز، عثمانی و ایران کار نداشته باشد و اندیشه‌هایش را در لفافه دین عرضه کند، اما وی توجهی به این مسئله نداشت و جنبه‌های ضد اسلامی و مشروطه غربی را به شیوه بسیار آزاد و روشن بیان می‌کرد.

از مهم‌ترین اندیشه‌های سیاسی وی، مطالبی در مورد آزادی، ناسیونالیسم و قانون گذاری می‌باشد. در بررسی آراء و اندیشه‌های سیاسی وی باید به این نکته توجه داشت که این مسائل را در زمانی بیان می‌کرد که دوره نفرت زای تفتیش عقاید بود؛ و نکوهش‌های فتحعلی آخوندزاده نه فقط به ایران بلکه به تزاران روس نیز بوده است (Salah, 2007). آخوندزاده برای پیشرفت و نابودی استبداد در کشورهای ایران

پیشنهادهای اصلاحی نداشت و بیشتر در ذهنش انقلاب یا همان «ریوالیسیون» نجات بخش بود. او می‌گفت: «برای محو بیدادگری نباید به بیدادگران اندرز داد بلکه باید به مظلوم گفت چرا تو که خود به مراتب از لحاظ نیرو و استعداد بر ستمگران برتری دارد این طور با بردباری تحمل ستم می‌کنی؟ از خواب برخیز و بیدادگران را سرنگون ساز (Momeni, 1972).

ناسیونالیسم

وی اندیشه ساز ناسیونالیسم جدید طبق اصول مشروطیت و حکومت قانون و سیاست عقلی عرفی و تفکیک مطلق سیاست از شریعت است. از این جهت پیشرو همه متفکران ایران، مصر و عثمانی می‌باشد.

آخوندزاده علاقه زیادی به ایران باستان داشت. در نمایشنامه‌های خود نیز ناسیونالیسم را دنبال می‌کند. به عقیده وی باید تخم ملت دوستی و وطن‌پرستی را در دل‌ها کاشت و تعصب وطن به جای تعصب‌های دینی بنشیند.

آخوندزاده رساله مکتوبات کمال الدوله را در ۱۲۸۰ ق (۱۹۰۱ میلادی) نوشت. جوهر این رساله انتقاد بر سیاست و دیانت یعنی مهمترین بنیادهای اجتماعی است و انگیزه وی به گفته خودش «پرورش هوشیاری تاریخی است نسبت به گذشته و ایجاد تفکر ملی و اصلاح و ترقی جامعه است در حال و آینده تا استبداد سیاسی تغییر پذیرد و مشروطیت حکومت و حکومت قانون جایگزین آن گردد. ظلمت و تاریکی برافتد اصلاح دین از راه پروتستانتیسم اسلامی تحقق پذیرد. سیاست و دین از یکدیگر به کلی تفکیک گردند و دین تصرفی در امور دنیایی نداشته باشد؛ و بالأخره پرده اوهام را از میان برداریم و به روشنای خرد گام نهیم. مدار فکری او حراست وطن از تسلط بیگانه و رهایی از اسیری و فقدان آزادی و استقلال است. مفهوم ناسیونالیسم را به عنوان آیین جدید غربی‌ها در نظر می‌گیرد و معتقد است که به مرور زمان اعتقادهای دینی از میان خواهند رفت (Adimit, 1969).

قانون و قانون‌گذاری

از دیدگاه او صلاح مملکت در آن زمانه در آن بود که دادگاه‌های شرعی برداشته شود و امر مرافعه و قضاوت از علمای روحانی گرفته و به عهده وزارت عدلیه گذاشته بشود؛ و تنها امور دینی یعنی وعظ و پیش‌نمازی و ازدواج و طلاق و دفن اموات و امثال آن در دست علمای روحانی باقی بماند؛ و معتقد بود این‌گونه است که منفعت عموم مردم تضمین می‌شود و این مسئله قدمی است که ایران را به قانون یا سیویلیزه (متدن شدن) شدن سوق می‌دهد. (آدمیت، فریدون، ۱۳۴۹)

در دیدگاه او واضح قانون ملت می‌باشد و ملت است که کُنستیتوسیون (Constitution) یعنی قانون اساسی می‌نویسد و بساط حکومت مطلقه و سلطنت ظالم را برمی‌چیند؛ و بر اساس همان قانون دولت یا حکومت قانونی را به وجود می‌آورد؛ و معتقد است که چنین حکومتی هم از ملت جدا نیست و از طبقات مختلف مردم نمایندگانی دارد و حافظ منافع مختلف مردم و استقلال کشور می‌باشد؛ و مفهوم دولت-ملت را راحت‌تر بیان می‌کند که چاره کار در ایجاد و برپایی دولتی ملی و حکومت ملی می‌بیند؛ و همین خواست آخوندزاده در سال‌های بعد به صورت شعر در شعر مشروطه انعکاس می‌یابد (Adimit, 1969).

آخوندزاده حکومت آن دوره ایران یعنی قاجاریه را از ظلم گستران اصلی ایران می‌دانست و از آن‌ها عصبانی بود و می‌گوید: شهریاران قاجار نمی‌دانند که سراسر سرزمین ذره‌ای عدالت نیست و همه اش به خاطر نبود قانون می‌باشد و یک کتاب قانون در دست نیست و هر کس هر چیزی به عقلش می‌رسد انجام می‌دهد و هر چه می‌خواهد می‌کند (Adimit, 1969).

آزادی

از نظر میرزا فتحعلی آخوندزاده هر انسانی که پای به دنیا می‌گذارد، باید از نعمت آزادی کامل بهره‌مند بشود. وی آزادی کامل را متشکل از دو نوع آزادی می‌داند: یکی آزادی روحانی و دیگری آزادی جسمانی. وی معتقد است که آزادی روحانی را دین از مردم گرفته است.

پس در این نوع آزادی از نعمت آزادی کامل محرومیم. در ارتباط با حریت جسمانی نیز وی معتقد است که فرمانروایان ظالم آن را از ما گرفته‌اند و در این دنیا ما را محکوم به قبول امور خود کرده‌اند؛ و در این مورد هم معتقد است که از نعمت آزادی بی‌بهره ایم. وی جمع این دو آزادی روحانی و جسمانی را آزادی کامل می‌داند و می‌گوید در کتاب‌های قانون‌فرنگیان این موارد به‌طور کلی توضیح داده شده‌اند؛ و معتقد است که مردم آسیا از آزادی کامل بی‌بهره و آن را گم کرده‌اند و از لذت مساوات و نعمت حقوق بشریت کاملاً محروم می‌باشند و از فهم این محرومیت خود نیز عاجز هستند. وی از جمله حقوق آزادی را آزادی فکر و بیان می‌داند (Adimit, 1969).

آزادی زنان

در دوره‌ای از تاریخ ایران که اغلب نوگرایان و اندیشمندان ایران درباره وضعیت و شرایط زنان سکوت کرده بودند زیرا جامعه ایران را در آن روز در شرایطی نمی‌دیدند که توانایی طرح مسایل مرتبط با زنان را داشته باشد، آخوندزاده یکی از اولین نوگرایان ایرانی بود که بسیار جدی و اساسی در ارتباط با زنان شروع به نوشتن کرد و آزادی و مساوات را در نوشته‌های خود حقوق طبیعی آدمی می‌دانست. اعتقاد به آزادی زن، الغای تعدد زوجات، ایجاد مساوات میان مرد و زن در همه حقوق اجتماعی، تعلیم و تربیت و آزادی حجاب زن از مترقی‌ترین افکار وی بوده‌اند و در این مورد نیز پیشرو نوگرایان دنیای اسلام به شمار می‌رفت.

حقوق اجتماعی زن: اندیشه‌های وی در مورد زنان در چندین مورد قابل بررسی است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها درباره زنان و آزادی و برابری زن و مرد در همه حقوق اجتماعی می‌باشد. آخوندزاده بخشی از اندیشه‌های خود در خصوص زنان را در قالب نمایشنامه‌ها و داستان‌های خود بیان کرده‌است و ضمن توجه به داستان و نمایشنامه‌نویسی به مسایل زنان و مشکلات آنان در جوامع اسلامی پرداخته‌است. در واقع نمایشنامه‌های او محل فعالیت زن مدرن، زن رها از قید و بندهای سنتی و افکار دینی جامعه سنتی و عرضه‌کننده نقش مؤثر و اساسی او در تعیین سرنوشت خود است. او معتقد به زنی هست که می‌تواند چنین نقش مؤثری در جامعه داشته باشد. وی در نمایشنامه کمدمی وزیر خان لنکران با مضمونی سیاسی و اجتماعی تلاش می‌کند که استبداد حاکمان شرقی و وزرای نادان آن‌ها را نشان دهد. جنبه مهم این داستان توجه آخوندزاده به جایگاه و مقام زن است که قهرمان این داستان است. وی در نمایش خرس دزد افکن نیز به زندگی اجتماعی روستایی زمان خود می‌پردازد؛ و جنبه عشقی این نوشته بسیار در شناختن استقلال حقوق زنان به ما کمک می‌کند. در نمایشنامه مرد خسیس که به حاجی قره هم شهرت دارد، به مقام و جایگاه زنان و ایستادگی و پایداری آن‌ها توجه می‌کند. در نمایشنامه وکلای مرافعه نیز عنصر زن مقام و منزلت والا و قدرتمندی دارد و به دنبال خواست آزادی خود است. آخوندزاده در نمایشنامه موسی ژوردان قهرمانان خود را از میان زنان انتخاب می‌کند؛ و بر این تفکر راجع به برتری مرد بر زن خط بطلان می‌کشد. در واقع تفکر رایج آن بود که مردان عقلانیت دارند در حالی که زنان به سحر و جادو می‌پردازند و وی در این نمایشنامه می‌گوید مردان نیز معتقد به سحر و جادو هستند و در نهایت زنان داستان او موفق می‌شوند نظرات خود را به مردان بقبولانند؛ بنابراین نمایشنامه‌های وی آینه اجتماع و محلی برای طرح اندیشه‌های وی در رابطه با آزادی زنان می‌باشد.

آزادی حجاب: مترقی‌ترین اندیشه آخوندزاده و نگرش او درباره زن در مکتوبات کمال الدوله می‌باشد. وی در ملحقات کمال الدوله از زن و جایگاه بالا و حقوق او در اجتماع صحبت می‌کند و از آن دفاع کرده و نشان می‌دهد که در جوامع اسلامی حقوق زن نادیده گرفته شده و از میان رفته است.

الغای تعدد زوجات: وی مخالف قانون تعدد زوجات است و می‌گوید باید ملغی شود. از نظر او قانون تعدد زوجات از رسوم زشت و ناپسندی است که ارتباط میان زن و شوهر را در جامعه اسلامی به صورت مالک و مملوک در می‌آورد که خلاف عدالت و مساوات است. (اروجی،

تحلیلی بر مهم‌ترین خصوصیات روشنفکران دوران مشروطه

اولین خصوصیت: نگاه متضاد (نه کاملاً مثبت و نه کاملاً منفی) به غرب بود. به این معنا که آنان از یکسو دستاوردهای فکری و علمی غرب را به ویژه در حوزه ساختار سیاسی و حکومت (نظام مردم سالاری) می‌ستودند. اما از سوی دیگر به سیاست‌های خارجی دولت‌های استعماری غربی (مثلاً انعقاد قرارداد (۱۹۱۹) (قرارداد ۱۹۱۹ قراردادی است که در سال ۱۲۹۸ خورشیدی (۱۹۱۹ میلادی) میان دولت‌های بریتانیا و ایران پس از هفت ماه مذاکره پنهانی دولت بریتانیا با وثوق‌الدوله و پرداخت چهارصد هزار تومان رشوه بسته شد. بر اساس این قرارداد تقریباً تمامی امور کشوری و لشکری ایران، زیر نظر مستشاران انگلیسی و با مجوز آنان صورت می‌گرفت. به دلیل مخالفت‌های داخلی و اعتراض‌های ایرانیان و مخالفت‌های خارجی و مغایرت آن با قانون اساسی مشروطه، این قرارداد هرگز به اجرا در نیامد) به شدت حمله می‌کردند. دومین خصوصیت: دفاع از آزادی زنان و تأکید بر برابری مرد و زن و انتقاد از مناسبات، رسوم و سنت‌های اجتماعی و فرهنگی بود که مانع حضور زنان در اجتماع می‌شد.

سومین خصوصیت: انتقاد آنان از مذهب و نهادهای مذهبی بود. آنان از مذهب به دلیل آمیخته شدن آن با خرافات از یکسو، و تصلب و تعصب فکری برخی از مذهب‌یون از سوی دیگر انتقاد می‌کردند.

چهارمین خصوصیت: (که شاید بتوان گفت خصیصه مشترک روشنفکران ایرانی در تمام دوران معاصر بوده‌است)، انتقاد آنان از جامعه و مردم بود. آن‌ها این انتقادهای را عمدتاً متوجه آن دسته از آداب و رسوم اجتماعی و فرهنگی می‌دانستند که باعث عقب ماندگی ایران و مانع ترقی و حرکت سریع تر آن به سوی مدرنیته و مظاهر آن (مثل عقب نگهداشته شدن زنان) بود.

زمینه مناسبی که پس از صدور فرمان مشروطیت و فضای باز سیاسی حاصل از آن برای فعالیت روشنفکران به وجود آمده بود، پس از قدرت گرفتن رضاخان از بین رفت. رضاخان، پس از به قدرت رسیدن چه در دوره نخست‌وزیری و چه در دوران سلطنت کوشید برخی از نسل اول روشنفکران را محدود سازد یا از میان بردارد. برخی دیگر به گونه‌ای فیزیکی حذف شدند. میرزاده عشقی در دوازدهم تیرماه سال ۱۳۰۳ به دستور رئیس نظمیه (شهربانی) وقت در خانه‌اش هدف گلوله قرار گرفت و ترور شد و فرخی یزدی به دست پزشک احمدی با آمپول هوا به قتل رسید. روشنفکران دیگر مانند ملک الشعراء بهار و عارف قزوینی زندانی، تبعید یا خانه‌نشین شدند. دوره مشروطه با سلطنت رضا شاه پایان یافت.

نتیجه‌گیری

* انقلاب مشروطه استبداد را در هم شکست.

انقلاب مشروطه موجب مشارکت مردم در اداره کشور و تأسیس مجلس با همه کاستی‌ها از سوی مردم شد.

* در انقلاب مشروطه قاعده نفی سبیل یا دکترین عدم سلطه از طرف علما تحت‌الشعاع آرمان سرنگونی استبداد قرار گرفت و رابطه بعضی از رهبران مشروطه با بیگانگان و تأثیرپذیری آن‌ها را باید از نقاط ضعف آن دانست.

* به دلیل ضعف مدیریت، انقلاب پس از پیروزی نه تنها مشکلی از کشور حل نشد، بلکه بر مشکلات آن افزوده شد. ناامنی، عدم اقتدار حکومت مرکزی و ناکارآمدی، چنان برجایه مستولی شد که مردم در آرزوی منجی‌ای دیکتاتور به سر می‌بردند و با همه شناختی که از دیکتاتوری رضاخان داشتند مردم و روحانیت، به جز عده‌ای معدود، از وی استقبال کردند.

* برخلاف نهضت ضداستعماری و ضداستبدادی تنباکو که روحانیت مسئولیت رهبری را داشت، در این انقلاب ابتدا رهبری با روحانیت بود، اما بلافاصله با جذب مردم از سوی روشنفکران رهبری حرکت دچار تغییر شد و روحانیت به شکل حامی و دنباله‌رو نهضت درآمد و در

بسیاری از مواقع، روحانیت ابزار دست روشنفکران و غرب‌گرایان قرار گرفت. از این رو در پیروزی اثر دگرگون سازی و نوسازی انقلاب مشروطه کم‌رنگ و سرانجام به شکست کشیده شد.

* روحانیت به دلیل نداشتن رهبری واحد دچار اختلاف شد و این اختلاف موجب کاسته شدن قدرت آن و سرانجام یأس و انزوای آنان شد.

* از دلایل انحراف انقلاب مشروطه می‌توان اینگونه بیان کرد که روشنفکران مشروطه جو بودند و آن را برای توسعه، نوسازی، آزادی و برابری از نوع لیبرال می‌خواستند. روشنفکران مشروطه جو با الگوبرداری از همتایان اروپایی خود تلاش داشتند تا ساختارهای جدیدی در ایران مستقر سازند که بیشتر برآمده از مکاتب اومانیسیم، سکولاریسم، عقل‌گرایی و علم‌گرایی بود.

روحانیت بر خلاف روشنفکران مشروطه خواه بودند و مشروطه را برای عدالت اجتماعی و کوتاه کردن دست قدرتهای خارجی از ایران می‌خواستند. روحانیون مشروطه خواه دیدگاه‌های خود را بر اساس ارزش‌های دین اسلام (تشیع) و آموزه‌های آن بیان می‌کردند.

* کناره‌گیری روحانیون از مشروطه و جای‌گزینی رهبری آن با تعدادی از عناصر غرب‌زده و ناتوانی روشنفکران غرب‌زده در ادامه دادن مشروطه، بخاطر تقلید کورکورانه و سطحی روشنفکران این عصر از تمدن غربی، اعتماد آنان به استعمار، بی‌اعتنایی به سنت‌ها و مذهب در جامعه سنتی و اسلامی ایران و بالاخره فقدان پایگاه مردمی آنان باعث می‌شد تا نتوانند متولیان لایقی برای ادامه مشروطه باشند. عدم حضور میدانی زنان در کنار مشروطه به علت آماده نبودن زمینه فرهنگی و اجتماعی آن دوره و نیز سنت‌گرایی اسلامی برخی علما (برخلاف انقلاب ۱۳۵۷ که امام خمینی(ره) در عرصه اجتهاد یگانه دوران خود بودند و توانستند زنان را هویت بخشیده و به صحنه انقلاب اسلامی بیاورند) و نبود اجتهاد صحیح مطابق با شرایط اجتماعی و دوره گذار موجبات شکست مشروطه را فراهم آورد.

* با توجه به عوامل فوق می‌توان، رواج تهمت و افترا علیه خیر خواهان و دل‌سوزان این نهضت از سوی مطبوعات آن زمان. فقدان رهبری منسجم و اختلافات روحانیت که دشمن به آن دامن زده و آن را تشدید می‌کرد، تشنجات اجتماعی، اختلاف و تفرقه میان مردم که ابتدا به صورت مشروطه‌خواه و مشروع خواه بروز کرد و سپس به نزاع‌های لفظی و درگیری‌های خونین خیابانی کشیده شد، نفوذ عناصر مستبد و وابسته در نهضت، آشفتگی اوضاع و گرسنگی و بیماری، افزایش ستم حاکمان علی‌رغم ناتوانی دولت مشروطه در ایجاد امنیت را باید اضافه کرد. این اتفاقات در مجموع باعث شد ناخشنودی فراگیر در ملت پدید آمده و زمینه برای ظهور رضاخان فراهم گردد.

* نکته آخر اینکه فرضیه مطرح شده در ابتدای این مقاله با توجه به بیان دیدگاه‌های مختلف در متن و نیز مقایسه آن‌ها کاملاً اثبات می‌شود که هر دو طیف علماء و روشنفکران در دوران مقابله فیزیکی و میدانی با استبداد خیلی از اختلافات دیدگاهی را بخاطر نقطه اشتراک خود که نفی وضع موجود بوده کنار گذاشته بودند و صرفاً با نقطه اشتراک باعث پیروزی شدند. اما عوامل مختلفی از قبیل دخالت چراغ خاموش بیگانگان (انگلیس و روسیه)، نا همخوانی و تعارض جناح‌های موجود در هدایت نهضت مشروطه بعد از پیروزی که هر کدام هدف و مقصد خاصی را دنبال کردند که از هم گسیختگی اجتماعی و شکست مشروطه را به دنبال داشت و باعث ظهور یک اقتدار گرای دیگر به نام رضاخان گردید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Adimit, F. (1969). *Thoughts of Mirza Fathali Akhundzadeh*. Kharazmi.
- Al-Wazareh, A., Qudsi, A., & Hassan. The Book of My Memories. In.
- Alimohammadi, H., Taheri, M., & Shojayan, M. (2018). *Shia elites and the principle of negation of the mustache in the constitutional revolution, 4th Islamic Humanities*. Sadra Islamic Humanities Research Center.
- Asil, H. (2008a). *the life and thoughts of Mirza Malkam Khan*. Ney Publishing.
- Asil, H. (2008b). *The treatises of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawlah*. Ney Publishing.
- Firhi, D. (2012). *Jurisprudence and Politics in Contemporary Iran*. Nei Publication.
- Firhi, D. (2014). *the threshold of modernity, the description of the punishment of the nation and the punishment of the nation"*. Ney Publishing.
- Ghaninejad, M. modernism and development in contemporary Iran. In.
- Kasraei, M. S. (2000). The challenge of tradition and modernity in Iran. In.
- Kasravi, A. (2003). *Constitutional History* (Vol. and 401-405, vol. 2). Tehran Publishing House.
- Kefai, A. R. (1998). 28 series in the scientific and practical biography of Khorasani Mukhtar. In.
- Kermani, N. a.-I. (1992). History of the Awakening of Iranians. In.
- Madani, S. J. (1982). *Contemporary political history of Iran* (Vol. 1). Islamic Publications Office.
- Malekzadeh, M. (1991). History of Iran's Constitutional Revolution. 6-7, 1258.
- Malekzadeh, M. (1992). history of Iran's constitutional revolution. In.
- Mir Salim, S. M., Khorasani, M., & Kefaei, K. (1996). *History of Islam* (Vol. 1). Publisher: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Momeni, B. (1972). articles on constitutional literature, Akhundzadeh, Mirza Fathali. In.
- Mousavi Khomeini, S. R. Qom Ismailian. In.
- Naini, M. H. Punishment of the Ummah and Tanziyeh Al-Mullah or the Government from the perspective of Islam, the description and interpretation of Seyyed Mahmoud Taleqani, Tehran, publishing company. In.
- Nasri, A. (2007). *Confronting Modernity*. Alam Publications.
- Rasouli Mahalati, S. H. (1999). *Persian translation and commentary of Gharar al-Hakm and Darr al-Kalam*. Amadi.
- Safari, M. A. (1990). Constitution Makers. In.
- Salah, M. (2007). *The intellectual currents of constitutionalism (a collection of lectures and articles)*. Institute of Political Studies and Research.
- Tabatabaei, S. M. H. (2022). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Al-Aami Institute for Press.